

Demografische veranderingen na de val van de Muur

Voor de grote meerderheid van de betrokken volkeren luidde de overgang naar de markteconomie een onzekere toekomst in. De angst en de twijfel hadden onmiddellijk gevolgen voor de demografische evolutie. De Westerse media spitsen alle aandacht toe op de weldaden van de economische hervormingen, de snelheid waarmee ze werden doorgevoerd, hun macro-economische prestaties en de geopolitieke overwegingen, die de ideologische rechtvaardigingen vermenigvuldigden. Er werden geen woorden vuilgemaakt aan de ingrijpende demografische veranderingen die de mens terug in het middelpunt van de beslommingen plaatsten en de menselijke drama's weerspiegelden. Dit artikel wil een overzicht geven van het nieuwe demografische gedrag dat althans gedeeltelijk een antwoord biedt op de sociale crisis die het gevolg was van de overgang.

Die demografische veranderingen namen talrijke verscheidene vormen aan en vaak zijn ze zeer complex. Nochtans verplicht de uitgesproken en bruuske afwijking van de belangrijkste demografische indicatoren na 1989 ons ertoe het verband te leggen tussen de oorzaken en de gevolgen van de overgang naar de markteconomie. Ze geeft ons ook rechtstreekse informatie over de stress waaronder de betrokken bevolkingen gebukt gaan.

1. Groei van de regionale ongelijkheid en demografische crisis

1.1. Enkele indicatoren: de levensverwachting en het aantal gewelddadige sterfgevallen

De sterke groei van de ongelijkheid tussen de mensen en tussen de regio's is het meest in het oog springende gevolg van de economische overgang in de postsocialistische landen (A. Barthes, 2006). Tussen 1989 en 2005 is de levensverwachting in West-Europa gemiddeld met twee jaar gestegen. In de postsocialistische landen doet zich het tegenovergestelde voor.^[1] In Centraal-Europa, Oost-Duitsland, Hongarije, de Republiek Tsjechië en de Republiek Slowakije blijft de levensverwachting stijgen en ook – zij het in proportioneel kleinere mate – in de landen van ex-Joegoslavië en de Baltische landen, met uitzondering van de zones die te kampen hebben of hadden met langdurige oorlogen. In andere landen daalt de levensverwachting voor het eerst in tientallen jaren met meerdere eenheden. Die achteruitgang is onder andere te wijten aan de verslechterde gezondheid van de bevolking en de plotse toename van de ongelijkheden. Vooral de landen van Oost-Europa krijgen de volle laag. Op vijftien jaar tijd is de levensverwachting in Rusland gedaald met vier jaar, van 69 in 1990 naar 65 in 2005. Deze achteruitgang wordt in verband gebracht met het grote aantal mannen dat een gewelddadige dood sterft door de toename van het alcoholisme. De levensverwachting voor de mannen bedroeg in 2005 niet meer dan 59 jaar, dat is 14 jaar minder dan in Algerije, Chili of Mexico, en dat voor een land dat tot 15 jaar terug als de tweede wereldmacht werd beschouwd. De cijfers van Wit-Rusland, Oekraïne, Moldavië, maar ook van Roemenië en Bulgarije in Centraal-Europa komen dicht in de buurt van de Russische. De evolutie van de levensverwachting houdt nauw verband met de hervormingen in de gezondheidszorg en het preventiebeleid voor hart- en vaatziekten die aanzienlijk zijn toegenomen. (A. Monnier, 2006). In Moldavië telde men 600 sterfgevallen per 100.000 personen in 1990, in 2005 was het al 850. In alle landen van West-, Oost- en Centraal-Europa vertoont de kindersterfte een neerwaartse tendens, ondanks het feit dat meerdere landen waar zich een economische overgang voltrekt en de gezondheidszorg gedesorganiseerd raakt, een negatieve conjuncturele terugval kennen.

Het aantal sterfgevallen door kanker of aids varieert sterk, hoewel het eerder stijgt of op zijn best stagneert. Zo registreert Roemenië na 1990 een grote toename van het aantal sterfgevallen door aids en kanker, terwijl de evolutie in Oekraïne zeer gematigd blijft.

Tabel 1. Stijging van het aantal sterfgevallen door aids of kanker in Roemenië (1988-2001)

	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	00	01
Aids*	0,5	1	5	3	2,8	2,9	2	2,7	2,5	2,8	2,9	2	1	1,2
Kanker*	149	148	148	150	155	160	163	164	166	167	167	167	169	170

*(per 100.000 inwoners) Bron: Wereldgezondheidsorganisatie.

Dood door geweld, daarentegen, neemt in Oost-Europa aanzienlijk toe vanaf 1992. Het aantal ongevallen, zelfmoorden, vergiftigingen (vaak door alcohol) en moorden (criminaliteit) is op 15 jaar verdubbeld (Bron: Wereldgezondheidsorganisatie).

Zo weerspiegelen de verschillende evoluties van de levensverwachting (1990-2005) redelijk getrouw de gemiddelde toestand van de gezondheidszorg en geven een voorproefje van de nieuwe geografie van de regio: een toename van de regionale ongelijkheid en een nieuwe hiërarchie tussen de landen.

1.2. Focus op de Russische demografische crisis

Talrijke onderzoekers hebben zich gebogen over de Russische demografische crisis^[2], die zowel qua diepte als qua bruuskheid iedereen met verstomming sloeg. Inderdaad, in 1992 begon de totale Russische bevolking voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog te dalen.

Tabel 2. Crisiseffect en daling van de Russische bevolking (1960-2005)

Jaar	Bevolking (in miljoen)	Jaar	Bevolking (in miljoen)
1960	119,0	1997	147,5
1970	130,0	1998	147,0
1980	138,3	1999	146,3
1990	148,0	2000	145,6
1991	148,5	2001	144,8
1992	148,7	2002	144,3
1993	148,7	2003	144,0
1994	148,4	2004	143,5
1995	148,3	2005	143,0
1996	148,0		

Bron : Institut national d'études démographiques (INED, Frankrijk)

Sterke stijging van het sterftecijfer, daling van het aantal geboorten

Het is ook vanaf 1992 dat het aantal sterfgevallen het aantal geboorten overschrijdt, waardoor het deficit van de natuurlijke bevolkingsaan groei elk jaar toeneemt.

Tabel 3. Stijging van het sterftecijfer, daling van het geboortecijfer en daling van de natuurlijke bevolkingsaan groei in Rusland (1960-2005)

Jaar	Geboortecijfer	Sterftcijfer	Natuurlijke bevolkings -aangroei
1960	23,2	7,4	15,8
1970	14,6	8,7	5,9
1980	15,9	11,0	4,9
1990	13,4	11,2	2,2
1991	12,1	11,4	0,7
1992	10,7	12,2	-1,5
1993	9,3	14,3	-5,0
1994	9,5	15,5	-6,0
1995	9,2	14,9	-5,7
1996	8,8	14,1	-5,3
1997	8,7	13,7	-5,0
1998	8,9	13,6	-4,7
1999	8,4	14,8	-6,3
2000	8,3	14,7	-6,3

Bron: INED.

De vaststelling van de zeer lage vruchtbaarheid wijst op een sociale crisis en een sterke afbrokkeling van het levensniveau, terwijl de levensverwachting na 1991 letterlijk in vrije val verkeert. (Na 1980 was de levensverwachting aanzienlijk gestegen dankzij de anti-alcoholcampagnes van de regering.) In 1989 bereikte de levensverwachting gemiddeld 69 jaar, met een verschil van 10 jaar tussen mannen en vrouwen. In 2005 was het niet meer dan 65 jaar, 59 voor de mannen en 72 voor de vrouwen, wat overeenkomt met de cijfers van de jaren vijftig.

Tabel 4. Levensverwachting in Rusland 1970-2005

Jaar	Levens- verwachting Mannen	Levens- verwachting Vrouwen
1970	63,1	73,3
1980	61,5	73,0
1990	63,8	74,3
1991	63,5	74,3
1992	62,0	73,8
1993	58,9	71,9
1994	57,3	71,1
1995	58,2	71,7
1996	59,7	72,4
1997	60,9	72,8
1998	61,3	73,2
1999	60,0	72,4
2000	59,0	72,2

2001	58,9	72,3
2002	59,0	72,2
2003	58,9	72,3
2004	59,0	72,4
2005	59,0	72,3

Bron: INED.

De gevoelige daling van de levensverwachting is grotendeels te verklaren door de afbrokkeling van het gezondheidssysteem. Vanaf 1990 werd de gezondheidszorg geleidelijk geprivatiseerd en gedecentraliseerd. Dit leidde enerzijds tot grote lokale tekorten, anderzijds werd voor een deel van de bevolking de toegang tot de gezondheidszorg afgesloten. Het is moeilijk al de gevolgen in te schatten, maar de gezondheidszorg bereikt nu minder mensen en de prijzen van de diensten zijn gestegen. Sinds 1989 is er een gestage stijging van het jaarlijkse aantal sterfgevallen: van 1,5 miljoen in 1989 naar 2,3 miljoen in 1995, daarna stabiliseert het aantal rond 2 miljoen per jaar.

De ouderen en de kwetsbare sociale categorieën zijn de eerste slachtoffers, vooral sinds de financiële crisis van 1998, temeer daar de langere wachttijden voor geneesmiddelen maken dat een deel van de bevolking van zijn rechten afziet en op eigen kosten geneesmiddelen gaat kopen op de zwarte markt. Besmettelijke ziekten zoals difterie, tuberculose, cholera, aids, buiktyfus en tyfus komen bijgevolg veel meer voor en de levensomstandigheden van een niet te verwaarlozen bevolkingssegment zijn er heel erg op achteruit gegaan. De stopzetting van het anti-alcoholbeleid en de heropleving van de alcoholverslaving hebben bovendien vooral de mannelijke bevolking getroffen en het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen nog doen toenemen. Een Russische man drinkt dagelijks gemiddeld 600 gram alcohol. Dat is bijna een volledige fles wodka en meteen het hoogste cijfer op wereldvlak. Een vrouw verbruikt 200 gram. De overconsumptie doet niet alleen het aantal hart- en vaatziekten toenemen, maar ook het aantal verkeersongevallen. Het aantal dronken chauffeurs neemt overhand toe. Naast de sociale crisis en de toenemende werkloosheid leidt ook het gebruik van alcohol en andere verdovende middelen tot meer risicogedrag en depressies. Daarbij komen nog de sterfgevallen door vergiftiging, veroorzaakt door de verkoop van “slechte wodka” sinds 2000. Deze drank is op de zwarte markt veel goedkoper omdat er geen taks op betaald wordt. Ook het aantal zelfmoorden stijgt sterk evenals het aantal arbeidsongevallen, onder andere door de druk van de tewerkstellingsmarkt en de werkomstandigheden.

En tot slot is ook het aantal criminele delicten in 15 jaar verdubbeld. In 2000 lag het percentage zelfs hoger dan in Colombia. In de jaren tachtig waren er jaarlijks zo’n 800.000 misdaden en strafbare feiten. Op het einde van dit decennium begon het cijfer plots te stijgen en in 1991 nam het zelfs de kaap van 2 miljoen om daarna geleidelijk te klimmen naar een piek van meer dan 3 miljoen geregistreerde misdaden en strafbare feiten na de crisis van 1998. Het laatst beschikbare cijfer is van 2004: 2,8 miljoen, dat is jaarlijks twee miljoen meer dan in de jaren tachtig.

Sinds de jaren negentig heerst er in de landen die vroeger tot de Sovjetinvloedssfeer behoorden een syndroom van gewelddadige dood onder alle mogelijke vormen: moorden, zelfmoorden, alle mogelijke soorten ongevallen (dood door verdrinking, brand of een val, verkeersongevallen, vergiftiging, arbeidsongevallen, enzovoort). In Rusland alleen doen zich elk jaar 8.000 arbeidsongevallen met dodelijke afloop voor.

Tabel 5. De sterke toename van het aantal gewelddadige sterfgevallen in Oost-Europa en Rusland

1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001

Oost-Europa	86	92	100	121	165	186	209	220	212	201	198	193	191	186
Rusland	115	120	130	140	150	200	240	255	240	200	170	205	210	220

Bron: Wereldgezondheidsorganisatie.

Rusland heeft het hoogste percentage gewelddadige sterfgevallen van heel de wereld (18 %) na Colombia (24 %), gevolgd door Kazakstan (15 %) en Oekraïne (10 %) (Bron: Wereldgezondheidsorganisatie 2003). Voor Rusland alleen is dat 319.000 gewelddadige sterfgevallen per jaar, verdeeld als volgt: 40 % zelfmoorden, 30 % moorden en 27 % verkeersongevallen, de meerderheid te wijten aan dronkenschap.

En ter afsluiting van dit weinig schitterende beeld van de Russische demografische crisis vermelden we nog de grote omvang van de migratiebewegingen in Rusland: uit bijna de helft van het Russische grondgebied is meer dan de helft van de bevolking weggetrokken (1989-2002).

Migratiestromen naar westelijke regio's in Rusland ontvolken 70 % van het grondgebied

Inderdaad, ook al is het Russische migratiesaldo globaal positief door de massale toevloed uit aangrenzende landen die vroeger deel uitmaakten van de Sovjet-Unie, de stroom gaat richting Moskou, de rijke landbouwgebieden van het zuiden en de zwarte aarderegio's, grenzend aan Oekraïne. Het verre oosten, Siberië (met uitzondering van het zuidwesten) en het noorden verliezen tot meer dan de helft van hun bevolking. (J. Radvanyi, 2004; C. Cabanne, E. Tchistiakova, 2005).^[3] Tijdens het Sovjettijdperk hadden talrijke Europese Russen zich in die noordelijke gebieden geïnstalleerd. De Sovjetregering wilde er de natuurlijke rijkdommen exploiteren en bood hoge lonen en voordelen in natura aan om mensen aan te trekken. De ingevoerde werkers genoten ook van een pak sociale voordelen zoals een vervroegde op ruststelling, hoge kinderbijslagen en betaalde vakanties. En zo hadden die gebieden een stabiele en relatief gunstige demografische positie. Maar vanaf de jaren negentig staken steeds meer problemen de kop op: de ontregeling van het transport, de ontoereikende verdeling van verwarming en energie, de slechte bevoorrading van alle soorten voedingsmiddelen. Het leven werd harder en de voordelen uit het Sovjettijdperk verdwenen als sneeuw voor de zon. De meerderheid probeert terug te keren naar het Europese deel van Rusland, ook al worden velen afgeschrikt door de zware vertrekkenkosten en de krappe arbeidsmarkt in de hoofdstad. Het isolement wordt nog versterkt enerzijds door de massale uittocht naar het westen en anderzijds door de afschaffing van de niet langer rendabele buslijnen uit het Sovjettijdperk. De daling van de productie marginaliseert hele regio's, door het verlies van hun activiteit gaat ook hun belang verloren. Hoewel velen door de prijs van de reis en de moeilijkheden om werk te vinden in de hoofdstad worden verrast, probeert een groot aantal inwoners naar het Europese deel van Rusland te vertrekken. Hele regio's lopen leeg.

2. Het einde van het voordelig familiaal beleid en de omvorming van het gezin

Vanaf de jaren vijftig van vorige eeuw begon het geboortecijfer in alle landen van Europa te dalen. De Oost-Europese landen wilden dit tegengaan en een evenwicht bewerkstelligen tussen de verschillende leeftijdsgroepen. Daarom werkten de meeste rond de jaren zeventig een familiaal beleid uit.^[4] Bulgarije beet de spits af, gevolgd door Hongarije, Polen en de Duitse Democratische Republiek (DDR) in de jaren 1970-75, Rusland in de jaren 1980. Ook de mogelijkheden van abortus werden in die periode beperkt. Meestal ging het om aanmoedigingsmaatregelen, met respect voor de vrijheid van het gezin. Het familiaal beleid bestond hoofdzakelijk uit financiële compensaties voor een nieuw kind, materiële schikkingen die het werk van de vrouwen en het evenwicht tussen het werk en het gezinsleven vergemakkelijkten en tot slot een woningbeleid en

openbare voorzieningen. In de DDR bijvoorbeeld ging het familiaal beleid van start in 1976, waarna het een paar keer werd bijgesteld. Het voorzag in hoge toelagen, het behoud van het volledige loon tijdens het zwangerschapsverlof, geboortepremies, een mooie beloning voor een jaar ouderschapsverlof (de vrouw behield 50 % van haar loon en kon na het verlof terug in haar baan stappen). De geboorte van een nieuw kind gaf recht op een woning onder de vorm van renteloze leningen. Elk nieuw kind betekende een nieuwe belastingverlaging maar moeders die beslisten minder uren te werken, werden beloond met langere vakanties, opleidingstoelagen, voorrang in de kinderopvang en indien er geen plaats was een vergoeding gelijk aan 50 % van het loon, betaald ouderschapverlof vanaf het eerste kind, financiële hulp voor de aankoop van meubelen en huishoudtoestellen (A. Salles, 2006). Dankzij deze maatregelen lag de vruchtbaarheid lichtjes hoger dan in de West-Europese landen waar het familiaal beleid iets minder voordelig uitviel. De afschaffing of de omvorming van het familiaal beleid hebben na de jaren negentig een snelle daling van de vruchtbaarheid in de hand gewerkt.

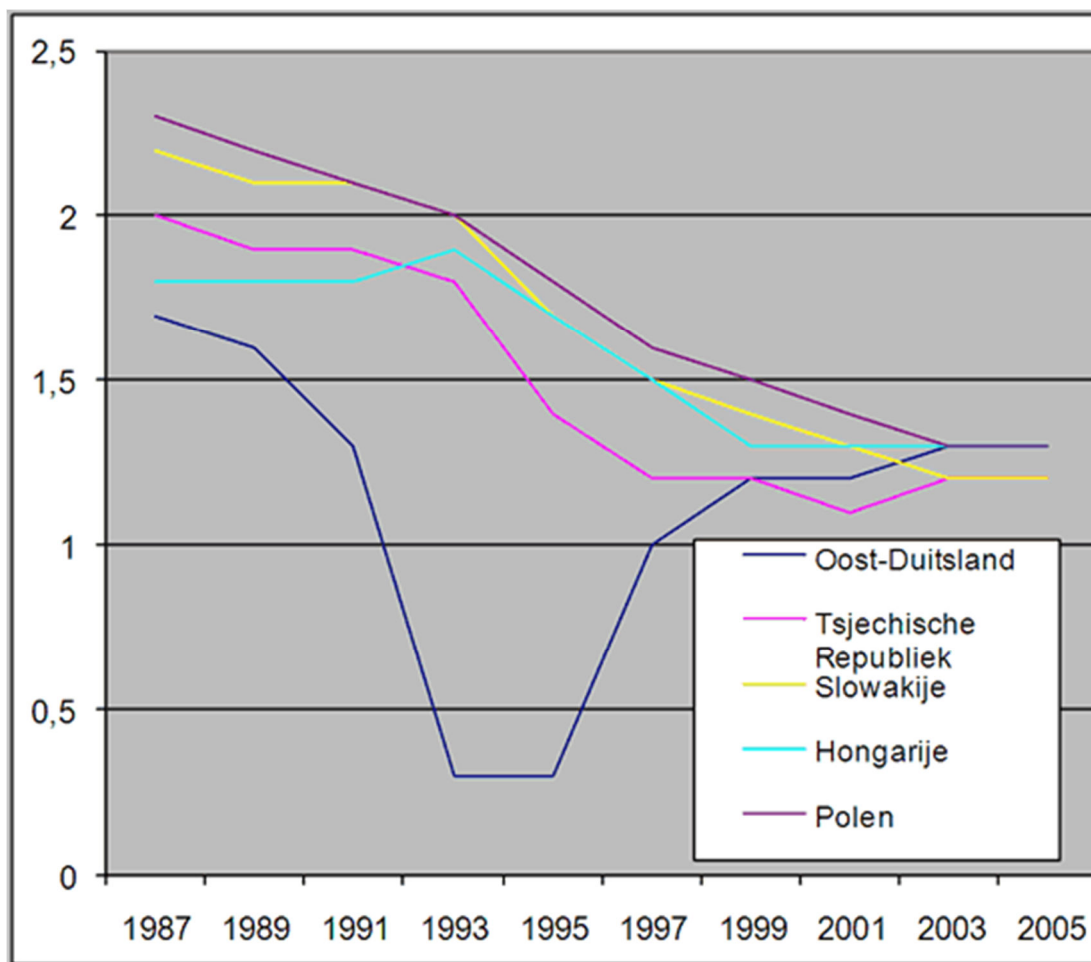
De afbrokkeling van de openbare faciliteiten voor kinderen zijn een tweede verklaring van de daling van de vruchtbaarheid in Oost-Europa. In het Sovjettijdperk was er voldoende goedkope dagopvang voor jonge kinderen en de collectieve kinderdagverblijven zorgden voor een evenwicht tussen werk en gezin. Tal van vrouwen in die landen hadden een baan, zodat de koppels over een dubbel loon beschikten. Vandaag daalt de vrouwelijke tewerkstelling en dan is er ook nog de dreiging van werkloosheid. Nu zijn er heel wat minder tweeverdieners.

2.1. Forse afname van de vruchtbaarheid

De vruchtbaarheid (het gemiddelde aantal kinderen per vrouw) daalt gestaag en bijna simultaan in alle postsocialistische landen van Europa sinds 1989. Dat staat in schril contrast met het vorige decennium. De daling is uitgesproken in Centraal-Europa (daar vertoonde de vruchtbaarheid eerder al een lichte daling, zoals overigens in de West-Europese landen) en zet in in Oost-Europa. Oost-Duitsland kent een bruuske daling: het gemiddelde aantal kinderen per vrouw wordt tussen 1989 en 1994 gehalveerd. In 1995 bedraagt het zelfs maar 0,8 kinderen per vrouw, wat abnormaal is in vreedstijd. Equivalente waarden zijn terug te vinden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze bruuske daling houdt onder andere verband met de afschaffing van de voordelen die de vroegere regering toekende in het kader van het bijzonder voordelige geboortebeloid. Die vaststelling is in de postsocialistische landen van Europa helemaal geen uitzondering, maar in Oost-Duitsland is ze bijzonder omdat daar niet echt sprake is geweest van een overgang tussen beide systemen. Door de val van de Muur werd Oost-Duitsland abrupt ingelijfd in de liberale economie en de West-Duitse wetgeving. Het is ongetwijfeld in de bruuskheid van de omvormingen die in omvang heel erg de wensen van de bevolking overtroffen (zie in dit verband R. Delbarre, 2003) [\[5\]](#), dat we de verklaring moeten zoeken voor deze uitzonderlijke daling van het geboortecijfer. Het Oost-Duitse vruchtbaarheidscijfer beent daarna de rest bij en bereikt hetzelfde niveau als de andere landen van Centraal-Europa rond 2003. Ook in Roemenië is er een forse daling van het vruchtbaarheidscijfer, maar hier moeten we de oorzaak zoeken zowel in de brutaliteit van de financiële crisis als in de gelijktijdige liberalisering van de abortuswetgeving. (Nadat abortus in 1956 legaal werd, legden nieuwe decreten het in 1966, 1973, 1984 en 1986 weer heel erg aan banden.)

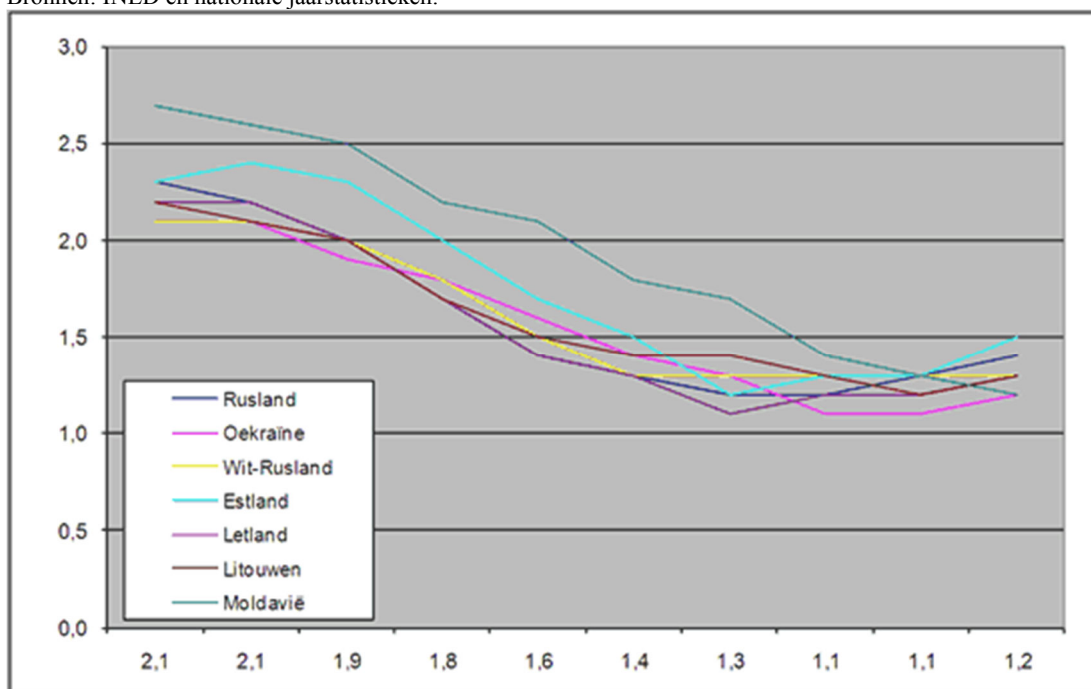
Vandaag ligt de gemiddelde vruchtbaarheid in de postsocialistische landen van Europa rond 1,3 kinderen per vrouw, tegen iets meer dan 2 in 1989. De Republiek Tsjechië, Oost-Duitsland, Oekraïne, Rusland en Letland scoren iets zwakker. Volgens schattingen van de Verenigde Naties zal de daling van de vruchtbaarheid negatieve gevolgen hebben voor het demografische evenwicht van die landen en in het bijzonder voor die landen die het meest inwoners verliezen: Bulgarije, Moldavië, Roemenië, Rusland en Letland.

Daling van de vruchtbaarheid in postsocialistisch Europa

Grafiek 1. Achteruitgang van de vruchtbaarheid in Centraal-Europa

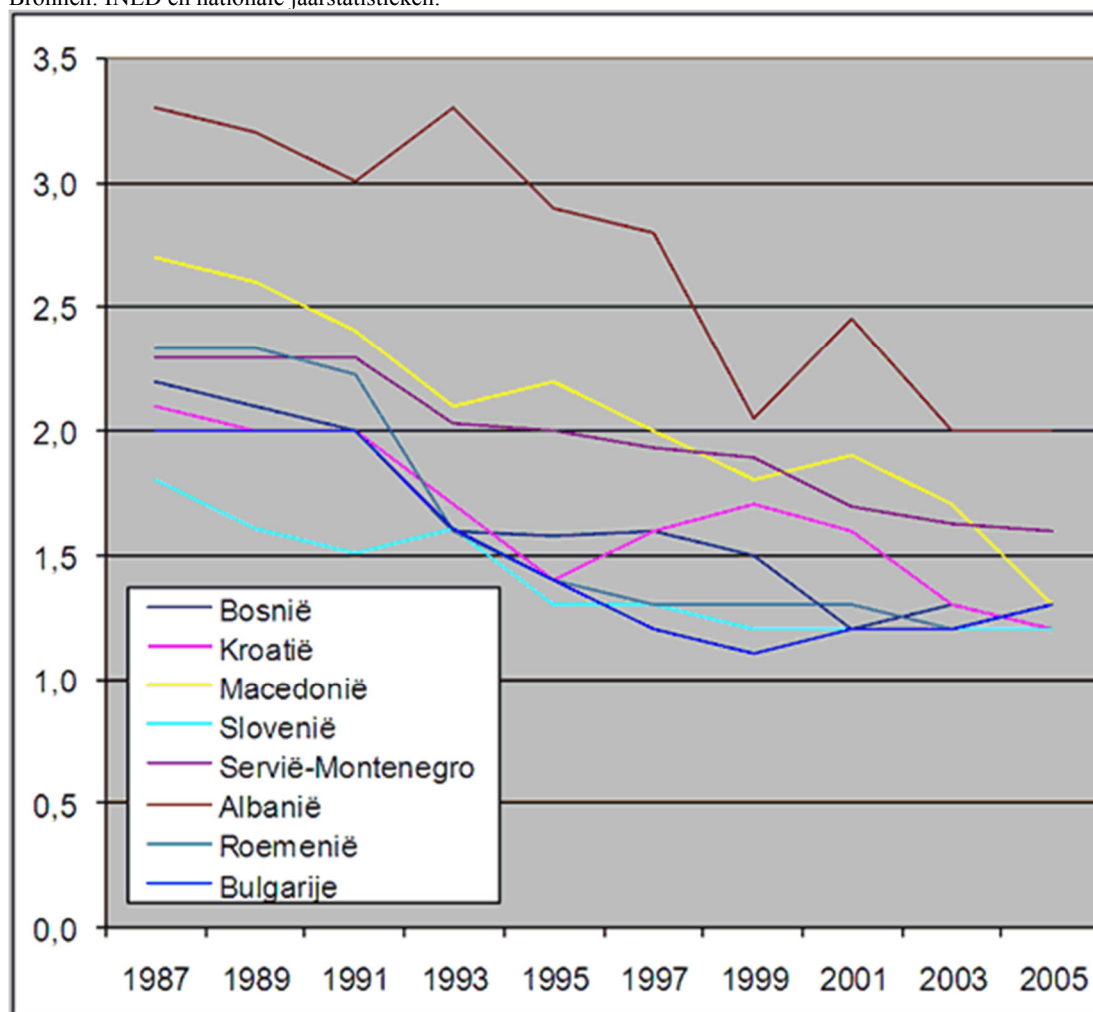
Bronnen: INED en nationale jaarstatistieken.

Grafiek 2. Achteruitgang van de vruchtbaarheid in Oost-Europa (Rusland en vroegere Europese republieken van de Sovjet-

Unie)

Bronnen: INED en nationale jaarstatistieken.

Grafiek 3. Achteruitgang van de vruchtbaarheid in de Balkanlanden

Bronnen: INED en nationale jaarstatistieken.

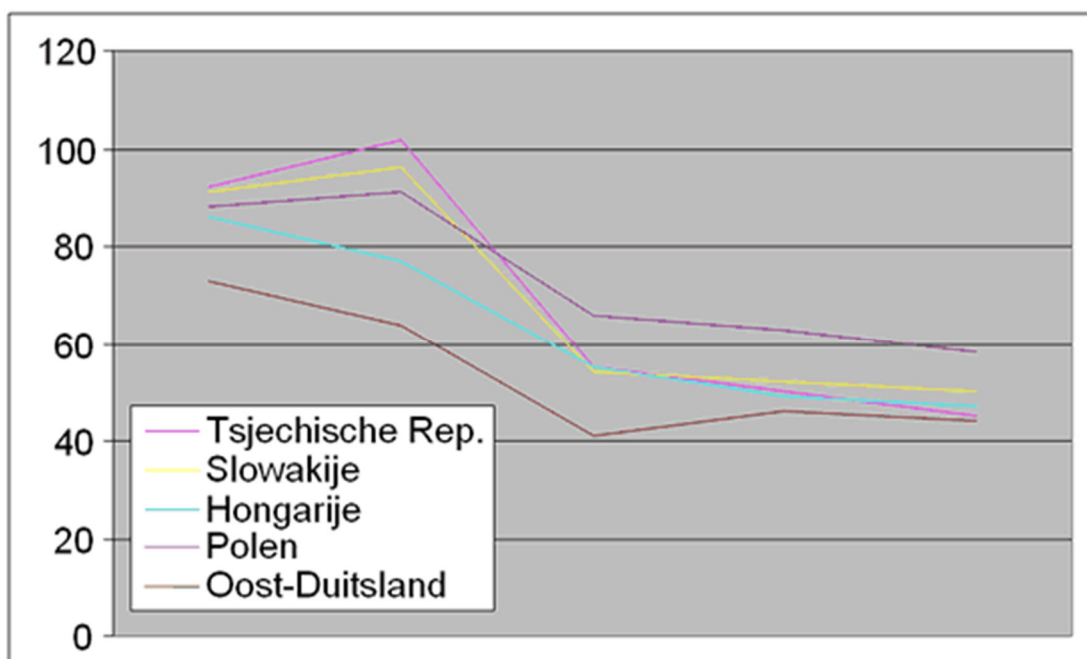
Wetenschappers interpreteren de daling van de vruchtbaarheid in Oost-Europa soms als een bewuste verwesterlijking van het gedrag. Maar we stellen ons vragen bij de betekenis van dit woord “verwestering”. Het verwijst immers naar een westers georiënteerd model, terwijl de bevolking van West-Europa zelf met veranderingen te maken kreeg, namelijk de sociale crisis van de jaren negentig. Deze gelijktijdige crises kunnen een verklaring zijn voor de toenadering tussen het gedrag van beide regio's. De abrupte breuk van 1989-1990 en de gelijktijdige nationale trajecten in Oost-Europa pleiten tegen het argument van de verwestering van het gedrag (het duurt immers een hele tijd voor de mentaliteit van een volk verandert). De oorsprong van de daling van de vruchtbaarheid in Oost-Europa moet onder andere gezocht worden in de brutale economische crisis die na 1989 uitbrak. In alle landen gaat het bruto binnenlands product (bbp) zienderogen achteruit en brokkelt de tewerkstelling af. Vooral onder de twintig- tot vijfendertigjarigen groeit de werkloosheid, die voorheen onbestaande was. Tijdens periodes van werkloosheid en onzekerheid over de toekomst worden er minder koppels gevormd. Onderzoekster France Prioux heeft dit proces blootgelegd en stelt dat er een verband bestaat tussen de werkloosheidsgraad en de vorming van het aantal koppels. En in Oost-Europa is het jaarlijkse aantal sinds 1989 duidelijk lager dan in de vorige periode.

Andere indicatoren zoals de daling van het aantal huwelijken of de sterke stijging van het aantal echtscheidingen bevestigen de stelling van de structurele aanpassing aan de toename van de sociale stress, ook al is het gedrag niet zo eenduidig in een maatschappij waarin de ongelijkheid overhand toeneemt. Het einde van het sociale beleid of de sterke verbetering ervan is een eerste stap om tot een beter begrip van de daling van de vruchtbaarheid in postsocialistisch Europa te komen.

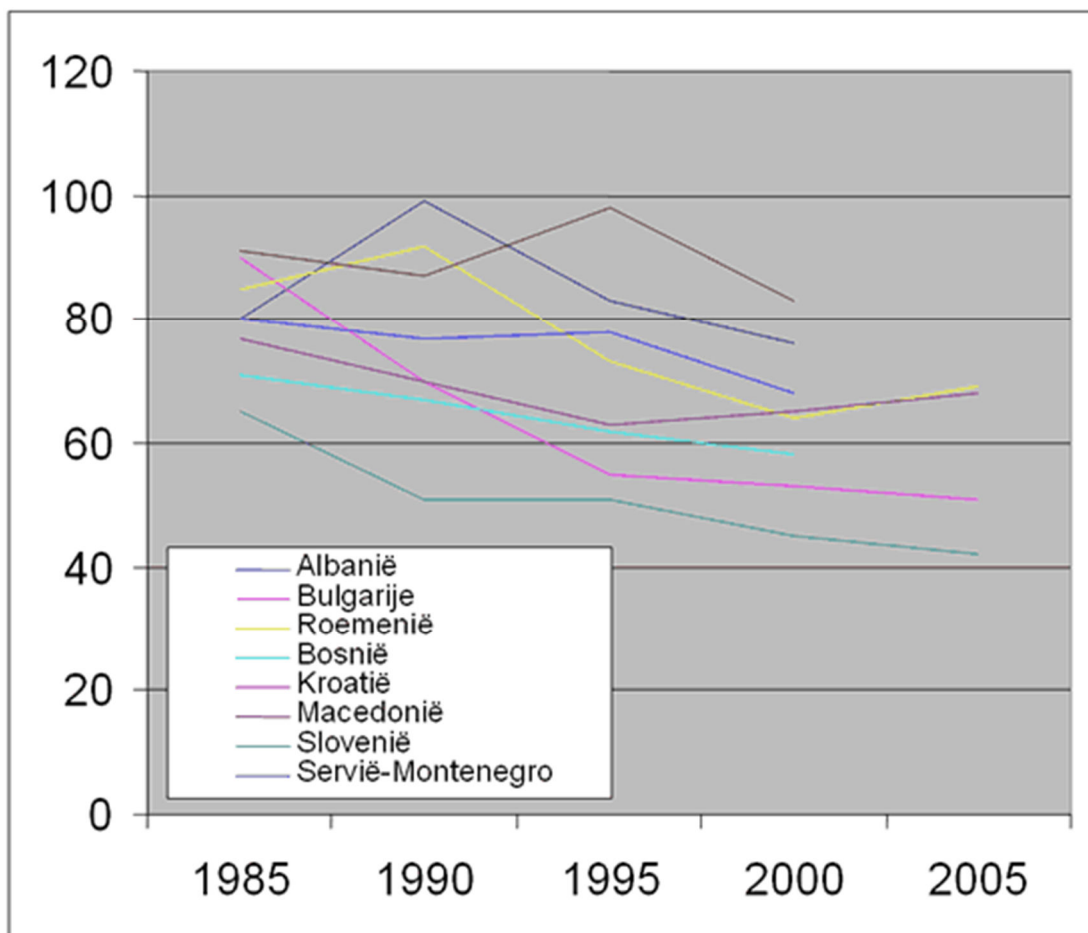
2.2. Minder huwelijken, meer echtscheidingen

Onmiddellijk na 1989 piekte het huwelijkscijfer van de vrouwen (eerste huwelijk per 100 vrouwen), vooral in Hongarije, Roemenië, de Republieken Tsjechië en Slowakije. Het leek wel alsof de hoop op een nieuwe wereld zich materialiseerde in een stijging van het aantal huwelijken. Daarna volgde onmiddellijk een gevoelige daling in heel Centraal-Europa en vandaag stabiliseert het cijfer, hoewel het maar half zo hoog is als tijdens het socialistische tijdperk. Oost-Duitsland blinkt uit door de afwezigheid van die piek en een echte ineenstorting van het aantal huwelijken tot in 1992. Het bedraagt dan maar een derde van het cijfer tijdens het socialisme. Daarna stijgt het aantal huwelijken voorzichtig tot het de andere landen van Centraal-Europa in het begin van de eenentwintigste eeuw heeft bijgebeend. In Oost-Europa is de daling nog scherper: maar liefst tweederde minder huwelijken. In Letland en Estland zien we de sterkste dalingen. Dat heeft te maken met het toenmalige geboortebelief van de Sovjet-Unie en de verscherpte crisis die gepaard ging met de overgang naar het liberalisme in de kleine Baltische staten. Vandaag zijn de huwelijkscijfers het laagst in postsocialistisch Europa, alsof de onzekerheid over de toekomst de bevolking afhield van langetermijnprojecten.

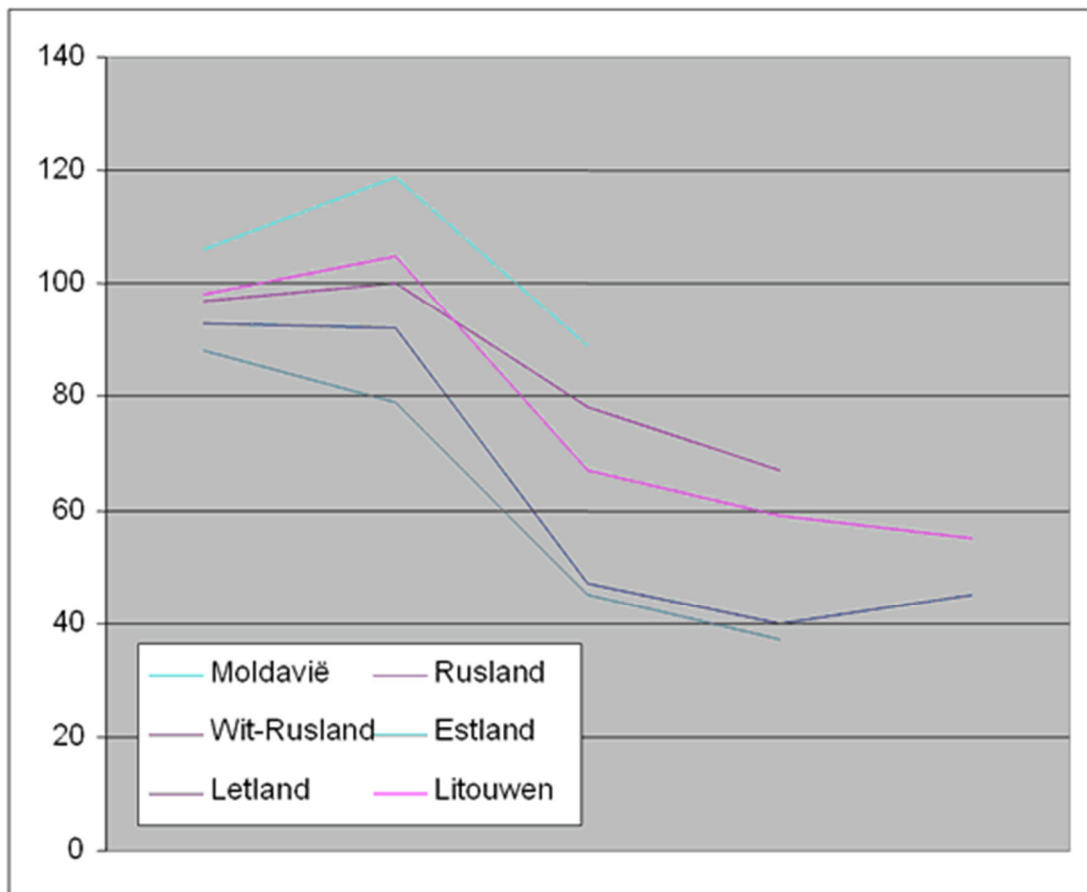
Daling van het huwelijkscijfer bij vrouwen in postsocialistisch Europa

Grafiek 4. Achteruitgang van het aantal eerste huwelijken van vrouwen in Centraal Europa (in %).

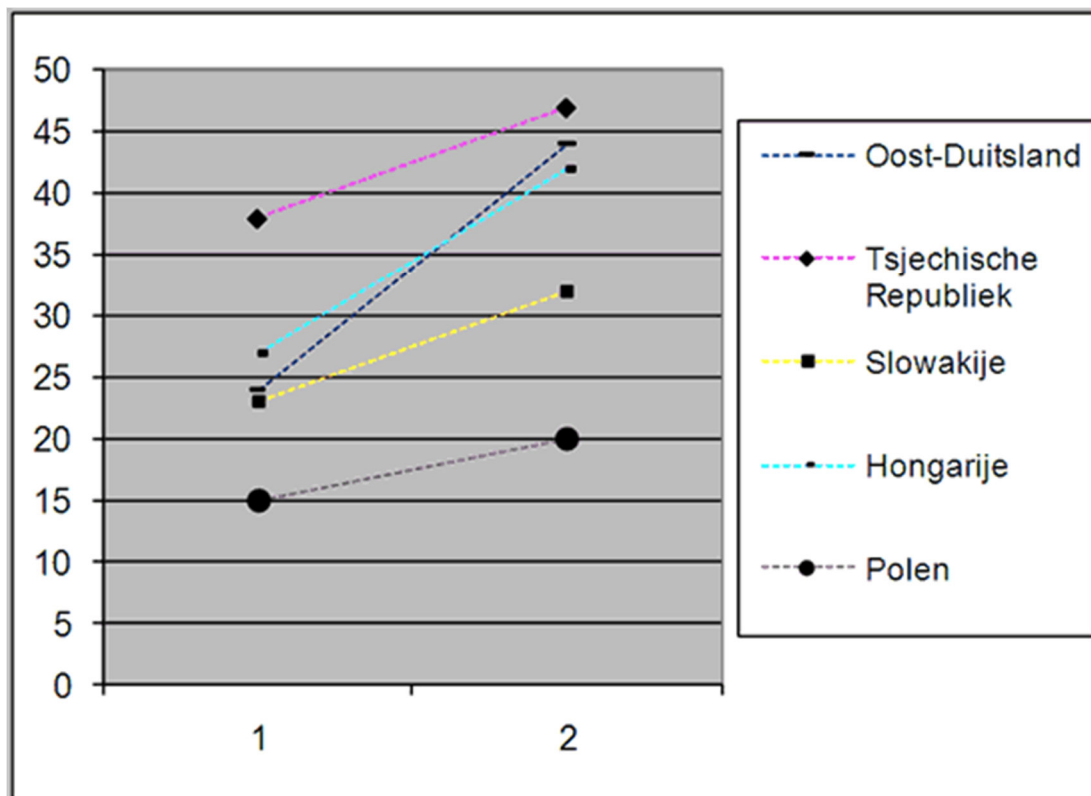
Grafiek 5. Achteruitgang van het aantal eerste huwelijken van vrouwen in de Balkanlanden (in %)

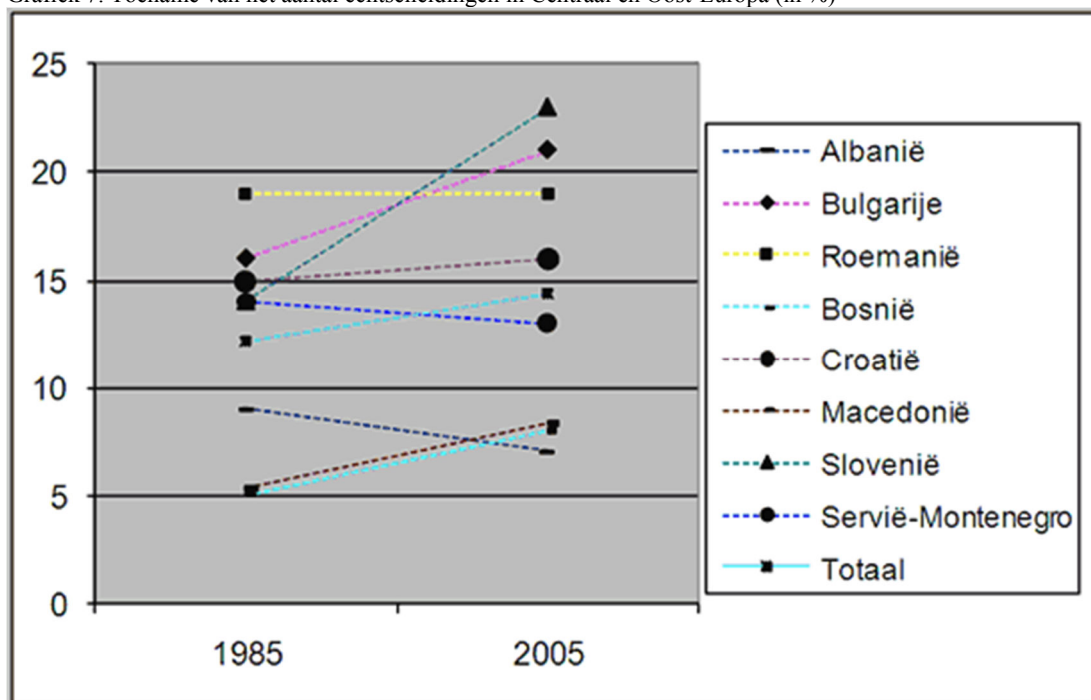
Grafiek 6. Achteruitgang van het aantal eerste huwelijken van vrouwen in Oost-Europa (zonder Oekraïne)(in %).

In de meeste postsocialistische landen stijgt het aantal echtscheidingen per 100 huwelijken met uitzondering van Servië, Albanië, Roemenië, Letland

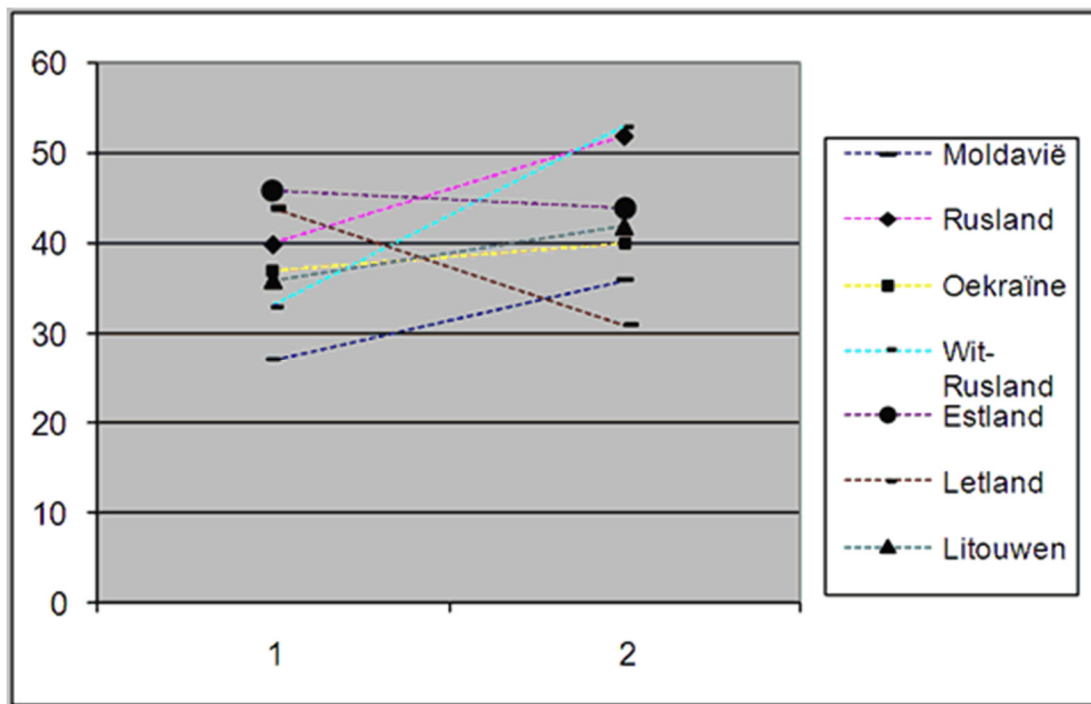
Stijging van het aantal echtscheidingen per 100 huwelijken in Centraal en Oost-Europa

Grafiek 7. Toename van het aantal echtscheidingen in Centraal en Oost-Europa (in %)

Grafiek 8. Toename van het aantal echtscheidingen in de Balkanlanden

Grafiek 9. Geen eenduidige toename van het aantal echtscheidingen in Oost-Europa (in %)

3. Forse stijging van de mobiliteit: interne, internationale en seizoensgebonden migratie

Sinds 1989 is er een forse stijging van de mobiliteit, ook al onthoudt men doorgaans enkel de massaverplaatsingen en de bewegingen over lange afstanden. Nochtans zijn de belangrijkste migratiestromen deze die ook het minst zichtbaar zijn en het minst de pers halen. Ze zijn veruit de belangrijkste in aantallen en ze zijn ook het gevolg van de ontmanteling van het oude productieapparaat en de stijging van de ongelijkheden tussen de gebieden. De plattelandsexodus, de vlucht uit de teloorgegangene industriële gebieden, de verhuizingen van stad naar stad op zoek naar werk, de seizoensgebonden verplaatsingen zijn enkele van de belangrijkste bewegingen die sinds 15 jaar de mobiliteit van de bevolkingen bepalen. Ook al dateren sommige van die bewegingen niet van de ontbinding van het socialisme, toch tekenen ze zich duidelijk af vanaf 1990. Daartegenover staat dat er maar zeer sporadisch sprake is geweest van definitieve internationale massamigratie. Voor we een beknopte beschrijving maken van enkele van deze migratiebewegingen willen we het kort hebben over de berekeningsmethodes.

De berekening van migratiebewegingen is moeilijk te evalueren. Dat bewijst onderzoeker Serge Weber. De gegevens zijn afkomstig van verschillende bronnen en vaak zijn er opmerkelijke verschillen onderling. Bijvoorbeeld: in 1991 organiseerde de Servische overheid in Kosovo een volkstelling. De Albanezen gaven uiting aan hun politieke ontevredenheid door te weigeren eraan deel te nemen. Van 1998 tot 2006 werd Kosovo bestuurd door de VN en de schattingen van de bevolking en de samenstelling ervan zijn afkomstig van geïsoleerde rapporten van de OVSE-missie ter plaatse. Die gegevens zijn niet altijd vergelijkbaar met de Servische statistieken. Zo verschilt de bevolking van Gjakova/Dakovica met 30.000 inwoners naargelang van de bron, wat toch overeenkomt met ongeveer een vierde van de bevolking. Dit is uiteraard een extreem voorbeeld maar de verschillende methodes om migratiestromen tussen naties op te tekenen bemoeilijken een volledige inschatting van het aantal effectieven in beweging. (S. Weber, 2007). Naargelang van de gehanteerde berekeningsmethode wordt een zeker aantal emigratiestromen met kort verblijf onzichtbaar. Bovendien worden

diachronische[6] studies ingewikkelder door de bijna systematische omsmelting van de administratieve netwerken. De nieuwe samenstellingen beantwoorden uiteraard aan politieke imperatieven, maar ze maken een vergelijking tussen de data bijzonder moeilijk. De initiële gegevens die de analyse van de migraties mogelijk maken, zijn bijgevolg “bij benadering”, hoewel ze toch een voldoende getrouw overzicht van de belangrijkste migratietendensen geven. De officiële rapporten van 2004 van de Raad van Europa over de recente demografische evolutie en de officiële nationale statistieken stellen ons in staat een gedetailleerde balans op te maken dat zo dicht mogelijk de realiteit benadert.

3.1. Internationale migratie: meer seizoensgebonden dan definitief (T2)

De mythe van de migratiegolf van 1990 is niet overleefd gebleven. De beelden van Albanese internationale havens, overspoeld door wanhopige mensen op zoek naar een plaatsje op een schip, zijn blijven hangen in het geheugen van de West-Europese tv-kijkers. In tegenstelling tot de alarmerende verklaringen hebben de economische veranderingen in de landen van postsocialistisch Europa geen massale migratiestromen op gang gebracht. Zware administratieve beperkingen hebben ze snel ingedijkt. En toch is na 1990 het karakter van de migratie in Europa fel veranderd. Er zijn nieuwe vormen van wettelijke of onwettelijke tijdelijke migratiestromen tussen de West- en de Oost-Europese landen op gang gekomen. In 2004 tekenden de meeste postsocialistische landen van Europa een licht negatief netto migratiecijfer op. In 2003 was het in enkele landen nochtans positief: de Republiek Tsjechië (2,5), Kroatië (2,5), Slovenië (1,8), Hongarije (1,6), de Russische Federatie (0,7), Wit-Rusland (0,5) en de Republiek Slowakije (0,3). Van die landen is Slovenië het enige waar de netto immigratie de negatieve natuurlijke aangroei – de belangrijkste factor van de demografische terugval – compenseert.

De westerse landen hebben hun onthaalbeleid voor definitieve immigratie verstrengd, met uitzonderingen voor geschoolde migranten die werden aangemoedigd. Er werd dus een selectief immigratiebeleid gevoerd ten gunste van geschoolde migranten en seizoensgebonden werkkrachten en dit gebeurde door de afsluiting van bilaterale akkoorden met de postsocialistische staten van Europa. Het best bekende voorbeeld is dat van de ziekenhuisartsen in Frankrijk. In het beste geval krijgen ze een contract van bepaalde duur dat slechts op het laatste ogenblik wordt verlengd. Ze worden dus een soort luxe-interimkrachten met onzekere statuten zoals assistent of hulpkracht en met 30 tot 50 % minder loon dan hun Franse collega's. Meestal moeten zij de nachtshiften voor hun rekening nemen of werken op de spoeddiensten waar de taken moeilijker en ook veel vermoeiender zijn. Soms nemen ze genoegen met ondergekwalficeerde functies. Bepaalde specialisten zoals chirurgen hebben niet het recht hun specialiteit uit te oefenen en beoefenen dan enkel algemene geneeskunde.

Ook het onthaal van tijdelijke arbeidskrachten werd aangemoedigd door bilaterale akkoorden. Duitsland bijvoorbeeld voert vaak een conjunctureel immigratiebeleid en trekt werkkrachten aan op welbepaalde tijdstippen. Het biedt sinds 1990 contracten aan om seizoenarbeiders uit Oost-Europa binnen te halen. Deze contracten mikken in de eerste plaats op werkkrachten die in de landbouw of de bouw kunnen tewerkgesteld worden tegen zeer lage lonen, vaak twee tot drie keer minder dan de lokale lonen. Akkoorden tussen de ondernemingen met de bedoeling onderaanneming op Duits grondgebied aan te moedigen, zijn schering en inslag, maar dan wel met werkkrachten uit Oost-Europa. Als de lonen al in overeenstemming zijn met de Duitse, de sociale zekerheid en de sociale voordelen zijn lager en zijn ten laste van het land van oorsprong. Langs heen de grenzen, vooral rondom Beieren, lopen contracten die dagelijkse verplaatsingen noodzaken. Tot slot zijn er nog diverse professionele en taalkundige mogelijkheden.

Aan de kant van de migranten mondt dit alles niet uit in een lang verblijf bij gebrek aan een definitief verblijf, maar in herhaalde seizoensgebonden verplaatsingen met een verplichtend karakter, het gezin moet nu eenmaal kunnen overleven. De (al dan niet) vluchtelingenpopulaties van ex-Joegoslavië zijn een symbolisch voorbeeld. Deze vluchtelingen, volgens

internationale instanties met vijf miljoen, vormden een groot contingent werkrachten voor onzekere en seizoensgebonden arbeid in West-Europa, in het bijzonder Duitsland en Oostenrijk. Beide landen hebben de toegang tot de seizoensgebonden arbeidsmarkt versoepeld om de massale instroom van ex-Joegoslaven mogelijk te maken.

Die situatie verhoogt de onzekerheid en de afhankelijkheid van deze kwetsbare bevolkingsgroep en verslechtert de arbeidsvoorwaarden.

Zonder op de details in te gaan kunnen we zeggen dat een deel van de migratiestromen verbonden is met interetnische hergroeperingen, vaak aangemoedigd door de onthaallanden. Een voorbeeld zijn de Duitsers uit Polen en Roemenië. Duitsland heeft tussen 1989 en 1996 een jaarlijkse instroom gekend van ongeveer 400.000 *Aussiedler*. Daarbij kwamen de *Übersiedler* (Oost-Duitsers die zich na 1989 in West-Duitsland hebben gevestigd). De Duitse bevolking steeg dan ook aanzienlijk tijdens de overgangperiode (B. Michalon, 2003). Op dezelfde manier emigreren de joden naar Israël. Sinds 1989 is meer dan een half miljoen joden weggetrokken uit de vroegere Sovjet-Unie met bestemming Israël (W. Berthomière, 1995).

3.2. Interne migratie: plattelandsexodus, vlucht uit teloorgegangene industriegebieden en toename van dagelijkse verplaatsingen

De privatisering, de liberalisering van de handel en de intrede van internationale ondernemingen hebben de context van de economische productie in de postsocialistische landen van Europa gewijzigd. Voortaan wordt er niet meer geproduceerd voor de menselijke behoeften maar om winst te maken. Mensen en streken zijn bijgevolg verplicht zich aan te passen aan de concurrentie op wereldvlak en de nieuwe situatie waarbij de verschillende locaties qua voordelen met elkaar vergeleken worden. De ondernemingen verlaten de regio's met weinig economische troeven, zelfs als ze nuttige diensten leverden. Het onmiddellijke gevolg is de plotse en massale afbouw van een groot deel van de industrie- en landbouwsectoren. De de-industrialisatie, de conflicten tussen stad en industrie en de specialisatie van de productie veroorzaken een bijkomende stijging van de werkloosheid in volledige regio's. Parallel daarmee migreren de bevolkingen uit die zones massaal naar de hoofdsteden op zoek naar werk. De best gekende regio's die met forse migratiestromen te maken kregen, zijn de voormalige regio's met zware industrie en mijnbouw, zoals de mijnbekkens van Silezië in Polen, maar er zijn zoveel getroffen industriële regio's dat het moeilijk wordt te berekenen hoeveel mensen er juist zijn weggetrokken. Op lokaal niveau worden talrijke gemeenten ontvolkt, soms verliezen ze tot de helft van hun inwoners. Dit toont goed hoe omvangrijk de migratiestromen in de postsocialistische landen zijn. Op dezelfde manier is ook de arbeid in de landbouw (bijna [\[7\]](#)) overal fel ingekrompen. Globaal gezien schat men dat tussen 1989 en 2005 de helft van de landbouwers van de postsocialistische landen is verdwenen, wat meteen de basis legde voor een grote crisis onder de boeren. Over dat onderwerp is al heel wat geschreven (M.-C. Maurel, 1997, 2004, V. Rey, 1996, Barthes 2004, 2006, enzovoort).

De massale werkloosheid heeft van in het begin meer toegeslagen op het platteland. Dat kwam vooral door de collectieve organisatie van de productie, zoals in Bulgarije, of doordat het platteland bezaaid was met kleine bedrijven uit de secundaire sector onder de vorm van ateliers voor onderaanneming of gespecialiseerde halfartisanale productie, zoals in Slovenië. Een massale uittocht van het platteland naar de stedelijke arbeidscentra was het gevolg.

De beschrijving van de belangrijke interne migratiestromen zou onvolledig zijn zonder een woordje over de migratie van zeer korte duur. Deze vorm, door geografen "pendelmigratie" of "dagelijkse migratie" genoemd, is sinds 1990 toegenomen. Zo schat men dat een kwart van de plattelandsbevolking uit de postsocialistische landen zich dagelijks minstens 60 km ver verplaatst om te gaan werken. De inflatie van de huurprijzen maakt verhuizen onmogelijk.

4. Conclusie

De postsocialistische landen van Europa hebben sinds de val van de Muur te kampen met een bevolkingsverlies. In West-Europa en in de Baltische staten is het meer uitgesproken, soms tot 20 % zoals in Moldavië, Estland en Letland. De daling van de bevolking sinds 1990 heeft vooral te maken met de daling van het geboortecijfer en de stijging van het aantal sterfgevallen door geweld. De stress die gepaard ging met de overgang en het einde van het voordelig familiaal beleid, verandert het gezinsmodel en wijzigt het gedrag. Getuigen daarvan zijn de daling van de vruchtbaarheid en de stijging van het aantal echtscheidingen. De forse toename van de ongelijkheid tussen de regio's lokt hevige demografische crises uit, soms op nationale schaal zoals in het geval van Rusland, maar ook in talrijke industriële regio's en op het platteland. Als gevolg daarvan komt er naast de al bestaande stijging van de werkloosheid een grote interne migratiestroom op gang.

Angela Barthes (abarthes-at-up.univ-mrs.fr) is docent aan de Universiteit van Provence (Frankrijk). Zij schreef ondermeer een boekje om de mondialisering begrijpbaar te maken: *Petit manuel simplifié pour comprendre la mondialisation à l'usage des premiers cycles en sciences humaines et sociales*, EPU, Collection Économie et gestion, Parijs, 2005.

Bibliografie

Gevolgen van de overgang

Banque mondiale (1996), Rapport sur le développement dans le monde 1996, de l'économie planifiée à l'économie de marché.

Banque mondiale (1997), Rapport sur le développement dans le monde 1997, L'état dans un monde en mutation.

A. Barthes, (2005), *Petit manuel simplifié pour comprendre la mondialisation à l'usage des premiers cycles en sciences humaines et sociales*, EPU, Coll. Economie et gestion, Parijs, 85 p.

T. Boeri, K. Terrel, (2002), "Institutional Determinants of Labour Reallocation in Transition", *Journal of Economic Perspectives*, p. 51-76.

Delbarre, (2003), *Approches des perceptions et réalités du phénomène de colonisation dans les nouveaux Länder (ex-RDA) de la République fédérale d'Allemagne*, Xe Colloque bilatéral franco-roumain, CIFSIC Université de Bucarest, 28 juni-3 juli 2003, (2003).

B. Haudeville, (2003), "Lenteur de croissance et difficulté d'insertion des économies en transition d'Europe de l'Est et de la CEI dans l'économie mondiale", in *Revue régions et développement*, nr. 18.

S. Friedrich, R. Klinglmaier, (2004), *Shadow Economies Around the World*, IZA, DP nr. 1043.

E. Lhomel, (1997), "Structures agricoles en Europe centrale et orientale: une transformation inachevée", in *Le courrier des pays de l'est*, nr. 416 p. 40-560.

M.-C. Maurel, (1997), *Recomposition de l'Europe médiane*, Parijs, Sedes, 221 p.

Cl. Mangin, (1999), *Villes et organisation de l'espace en Europe médiane*, Parijs, Economica, 1999, 101 p.

G. Wackermann, (1997), *Transition et mutation en Europe médiane*, Parijs, Ellipse, 1997.

M.-C. Maurel, (1994), *La transition post collectiviste*, L'Harmattan, 355 p.

M.-C. Maurel, (2004), "Différentiation et reconfiguration des territoires en Europe centrale", *Annales de géographie*, nr. 636, maart-april 2004, p. 124-144.

F. Schneider, (2002), *The Size and Development of the Shadow Economies of 22 Transition and 21 OECD Countries*, IZA DP, nr. 514.

D. Tocheva, (2005), "Les ONG et les nouveaux modes de politique familiale. Survie des familles, survie des associations", Pays de l'Est, politiques familiales et sociales, Informations Sociales, nr. 124, Parijs, juni.

A. Pouliquen, (1997), "L'illusoire compétitivité agricole des PECO: vers l'élargissement des exportations de l'UE", in *Le courrier des pays de l'est*, nr. 416, p. 51-56.

A. Rathery, (2003), *Évolution macro-économique des pays en transitions et conséquences sur les transports*, Boedapest, Hongarije, 15-16 mei 2003.

V. Rey, (1997), *Territoires centre européens*, Parijs, La Découverte.

V. Rey, (1996), *Europes orientales, La Géographie Universelle*, Parijs, Belin.

V. Rey, (1997), "Défis agricoles et ruraux en Europe médiane", in *Mutation en Europe médiane*, Ouvrage collectif, Sedes.

V. Rey, (1996), *Nouvelles campagnes de l'Europe centre orientale*, Parijs, CNRS, 240 p.

Fida, (2002), Exposé de stratégie régionale, Stratégie du FIDA pour la réduction de la pauvreté rurale en Europe centrale et orientale et les nouveaux états indépendants.

Unicef (1997), *Rapport sur la situation des enfants dans le monde*.

Lokale studies

A. Barthes, (2008), "L'agritourisme dans les Alpes slovènes depuis 1991, choix ou contrainte pour les ménages agricoles?" in *Autrepart*, nr. 46, Armand Colin, p. 143-156.

A. Barthes, (2007), *Transition socio-économique et adaptation des agriculteurs dans les alpes slovènes*, Actes du colloque international "Héritages et trajectoires rurales en Europe", 6-7 septembre 2007, Montpellier.

A. Barthes, (2006), "Exacerbation des disparités régionales lors de la transition socio-économique dans les pays post-socialistes d'Europe de l'est: l'exemple Slovène", in *Revue trimestrielle d'E.P.O.*, EM, nr. 74, p. 53-81, Brussel.

A. Barthes, (2004), "Crise et réorganisation des Alpes Slovènes depuis l'indépendance", in *Méditerranée*, nr. 3-4, p. 31-36.

- A. Barthes, (2005), 'Quelques aspects des paysages ruraux kosovars d'après guerre', in *Revue nationale annuelle de la recherche universitaire dans les IUT*, Boekdeel 2, p. 123-142.
- C. Bodewig, A. Sethii, (2005), *Poverty, Social Exclusion and Ethnicity in Serbia and Montenegro: The Case of the Roma*, World Bank, Washington, D.C.
- R. Darques, (2004), "L'Albanie en transition: mutations démographiques et recompositions territoriales (1989-2001)", in *Espace, Population, Société*, p. 559-575.
- B. Domanski, (2003), "Industrial change and foreign direct investment in the post socialist economy. The case of Poland", in *European Urban and Regional Studies*, 10 (2), p. 99-118.
- Duma V., Molnar M., Panduru F., Verger D., (2005) "Roumanie: une agriculture de survie, après l'industrialisation forcée", *Économie et statistique*, nr. 383-384-385.
- G. Enyedi, (1998), *Social change and urban restructuring in Central Europe*, Boedapest, Akademiai Kiado.
- F. Eschenbach, B. Hoekman, (2005), "Services Trade and FDI in Eastern Europe and Central Asia", World Bank, mimeo.
- F. Gerbaud, (1997), *La restructuration de l'agriculture est-allemande*, Thèse, Université de Paris 1.
- B. Hirshausen, (1997), *Nouvelles campagnes roumaines: les paradoxes d'un retour paysan*, Coll. Mappemonde, Belin, Parijs.
- P. Huber, (2006), "Regional labour market developments in transitions", *World Bank Policy Research Working Paper*, 3896, april 2006.
- L. Lorber, (1999), *The economic transition of Slovenia in the process of globalization*, Geografski zbornik XXXIX.
- J. Maciulyte, (2004), "La recomposition de l'espace rural lituanien dans la perspective de l'intégration européenne", *Annales de géographie*, nr. 636, maart-april 2004, p. 188-210.
- World Bank, (1999), "Focusing on the Poor, FYR of Macedonia", World Bank, Washington, D.C.
- World Bank, (2003), "Tackling Unemployment. FYR Macedonia Country Economic Memorandum", World Bank, Washington, D.C.
- Demografie
- A. Blum, (2004), *Naître, vivre et mourir en URSS*, Parijs, Payot, 2004, 250 p.
- A. Blum, C. Gousseff, J. Radvanyi, (2002), themanummer "Recenser la Russie en 2002", *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 4, 2003.
- N. Eberstadt, (2000), "Russie l'inévitable déclin", in *Futuribles* nr. 252, april 2000.

- D. Eckert, L. Jégou, (2004), “Évolutions récentes de la population de Russie” (1979-2002), *Mappemonde*, 2, 2004.
- C. Lefèvre, A. Blum, (2006), “Après 15 ans de transition, la population de la Russie toujours dans la tourmente, population et société”, nr. 420, februari 2006, een uitgave van INED.
- C. Lefèvre, (2003) “Enfance, famille et institutions en Russie au cours des années 1990 : un aperçu des évolutions récentes”, in *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, Deel 34, nr. 22, 2003, p. 83-108.
- C. Lefèvre, (2005), “Peut-on parler de politique familiale à l'Est ?”, *Informations sociales*, 124, *Pays de l'Est : politiques familiales et sociales*, juni 2005, p. 6-15.
- F. Meslé, G. Pison; et J. Vallin, (2005), “France-Ukraine: des jumeaux démographiques que l'histoire a séparés”, in *Population & Sociétés*, nr. 413, juni 2005, p. 1-4.
- B. Michalon, (2005), “Dynamiques frontalières et nouvelles migrations internationales en Roumanie”, in *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, Deel 36, nr. 3, 2005, p. 43-70.
- B. Michalon, (2003), “Migrations des Saxons de Transylvanie vers l'Allemagne. De l'émigration ethnique à la circulation migratoire”, *Balkanologie*, Deel VII, nr. 1, 2003, p. 19-42.
- A. Monnier, (2006), “L'impact démographique de la transition dans les pays d'Europe centrale et orientale”, in *Courrier des Pays de l'Est*, mei-juni 1996.
- A. Monnier, (2006), “La conjoncture démographique”, in *Population*, 4-5, 1996 (met C. De Guibert-Lantoine).
- A. Monnier, (1996), “Mouvement de la population de la Russie 1959-1994: tableaux démographiques, Données statistiques”, INED (met A. Avdeev).
- A. Monnier, (2006), *Démographie contemporaine de l'Europe*, Armand Colin, Parijs.
- A. Monnier, (2006), “A la découverte de la fécondité russe contemporaine”, in *Population*, nr. 4-5, 1994 (met A. Avdeev).
- F. Prioux, (2003), “L'âge de la première union en France et l'évolution en deux temps”, in *Population*, nr. 4-5, INED.
- M.-P. Rey, A. Blum, M. Mespoulet, A. Tinguay, G. Wild, (2005), *Les Russes de Gorbatchev à Poutine*, Armand Colin, 2005, 238 p.
- T. Rostgaard, (2003), *Politique de soutien à la famille en Europe centrale et orientale. Quinze ans de transition*, Unesco, Parijs.
- A. Salles, (2006) “L'impact de la politique familiale sur la constitution des familles en RDA”, in *Population*, nr. 1, INED.
- A. Vichnievski (dir.), (2006), *La modernisation démographique de la Russie, 1900-2000*, Moscou, Novoe Izdatelstvo, 2006, 608 p.

B. William, (1995), "L'immigration des Juifs d'ex-URSS: un nouveau défi pour Israël?"", in *Revue Européenne des Migrations Internationales*, Deel 11, nr. 3, p. 19-41.

S. Weber, 2007, *Trajectories of individuals, trajectories of places: migration strategies and local impact in the European circulation context*, Colloquium Changing Geographies of Place, Region and Mobilities, International Geographical Union, Universiteit van Oulu, Finland, 25-27 mei 2007.

S. Weber, 2007, *Migration de transition et pratiques de mobilités en Ukraine*, Colloque Migrations Est-Ouest: une ressource pour les pays de départ et d'accueil, Ceri (Centre d'études des relations internationales), Parijs, 18 december 2006.

Noten

[1] De demografische gegevens komen van het Institut National d'Etudes Démographiques (INED, Frankrijk) en uit de werken van Alain Monnier (A. Monnier, 2006).

[2] A. Avdeev, A. Monier, 1994, 1996; N. Nicholas Eberstadt, 2000; A. Blum, C. Goussef, en J. Radvanyi, 2003; D. Eckert, L. Jegou, (2003); C. Lefevre, 2005; C. Lefevr, M-P. Rey, A. Blum, Mespoulet, A. Tinguay, G. Wild, 2005, A. Blum, 2006; A. Vichnievski, 2006; Monier 2006; onvolledige lijst, zie bibliografie.

[3] Details van de binnenlandse migratiestromen zijn te vinden in de werken van eerder geciteerde auteurs.

[4] De verwijzingen naar een familiaal model in Oost-Europa komen uit de werken van Alain Monnier, directeur bij het Institut national d'études démographiques, Université de Paris X.

[5] R. Delbarre, 2003, voor een benadering van de waarnemingen en realiteiten van het verschijnsel van de kolonisering in de nieuwe Länder (ex-DDR) van de Bondsrepubliek Duitsland, zie: <http://halshs.archives-ouvertes.fr>.

[6] Diachronisch betekent historisch: studies die over meerdere jaren lopen en ook gekenmerkt worden door veranderingen in administratieve en politieke context.

[7] Er zijn tegenvoorbeelden zoals Roemenië. Voor meer uitleg hierover, zie verder.